

کتابشناسی اجمالی میراث

اصولی محقق خوئی

سید محمد مهدی رفیع پور<sup>۱</sup>

---

<sup>۱</sup> - مدرس خارج فقه حوزه علمیه قم.

[rafieetehrani@yahoo.com](mailto:rafieetehrani@yahoo.com)

## بسم الله الرحمن الرحيم

درباره زندگینامه حضرت آیت الله العظمی سید ابو القاسم خوئی و نیز آثار فقهی ایشان در جای دیگر به اختصار مطالبی نوشتم<sup>۲</sup> و در اینجا به معرفی اجمالی تراث اصولی این دانشمند بزرگ می پردازم.

قبل از آغاز بحث و به عنوان درآمد به سخنی از مرحوم علامه سید مرتضی

---

<sup>۲</sup> - کاوشهای فقهی، ج ۳، ص ۳۶۷.

حكى درباره شخصیت علمی محقق  
خوئی بسنده می‌کنم:

«الإشادة بشخصية الإمام الخوئي  
الكفوء، ذات الأبعاد الشاسعة، المشحونة  
بالروائع و الأحداث، و ملابسات الأمور  
يصعب الإمام بها، و البتّ فيها. فإن أوفى  
المتحدّث عن تاريخ حياته العامّة، فإنّه  
يقصر عن الإيفاء بمكانته العلميّة، و إن  
استطاع أن يلم بقدر من ذلك، فإنّه  
يذهل أمام بطولاته الجهادية و السياسية،  
و مجمل مواهبه، و ميزاته، و عبقرياته. و  
الحق: أن حياة الإمام الخوئي كلّها مزايا

علمية، و جهادية، و سلوكية تفرّد بها،  
كما تفرّد بما اوتى من إبداعات علمية،  
كشفت عمّا وهبه الله من قوّة الابتكار، و  
عمق التفكير، و توقّد الذهن، و دقّة  
النظر، تلك العوامل التي كونت منه  
الشخصية الملهمة، و جمعت فيه عناصر  
النبوغ في العلوم العقلية و النقلية، على  
مستوى القمة من العلم و الإبداع. كان  
يتحلّى بالجهد في رفع مستوى العلم و  
الاجتهاد، تذوب زعامته في الجهاد  
العلمي و السياسي و الاجتماعي، و دعم  
الصحوّة الإسلامية بالريادة و القيادة. تنزع  
شخصيته إلى الوحدة الإسلامية، و

التعايش المذهبيّ في توحيد ثقافه  
المسلمين، و عقيدتهم بالثوابت من  
الإسلام، حاول في كلّ ذلك بلوره العقائد  
الإسلامية المأثوره حتّى أصبح مؤثلاً  
للمسلمين.<sup>٣</sup>

در ابتدای بحث سه نکته لازم به ذکر  
است:

**نکته اول:** شهرت اصلی و اولی آیت الله  
خوئی در حوزه علمیه نجف در زمینه  
اصول و سپس فقه بوده است. ایشان -

---

<sup>٣</sup> - موسوعه الإمام الخوئی، ج ١ المقدمة، ص ٥.

همانند هم درسشان مرحوم آیت الله  
میلانی - از معدود اندیشمندانی بودند که  
سه استاد به نام و صاحب نظر اصول  
نجف حضرات آیات عظام: شیخ محمد  
حسین نائینی و شیخ محمد حسین  
اصفهانی و شیخ ضیاء الدین اراکی/عراقی  
را درک کرده و به آراء و افکار آنها آشنا  
و بلکه مسلط بوده است و این مزیت  
چیزی نیست که اهل تحقیق و فضل به  
سادگی از کنار آن بگذرند.

بسیاری از بزرگان معاصر، دانش اصول  
را از ایشان فراگرفته اما برای فقه به  
دروس دیگران رفتند. مانند آیت الله  
بهجت، آیت الله سید محمد روحانی،  
آیت الله سید سعید حکیم و علامه سید  
محمد حسین طهرانی.

البته به صورت تدریجی و با رحلت  
فقیهان بزرگ نجف چون آیات عظام  
سید عبد الهادی شیرازی، سید محسن  
طباطبایی حکیم، شیخ حسین حلی و  
سید محمود حسینی شاهرودی جمعیت

دروس فقهی محقق خوئی بیشتر شد و در دوره‌ای غالب فضلالی نجف هم در اصول و هم در فقه به درس ایشان می‌رفتند و برای سالیانی دراز موقعیت بی‌رقیبی برای ایشان رقم خورد.

درباره اهمیت جایگاه آیت الله خوئی و درس اصولشان همین بس که اصولی‌های برجسته‌ای چون آیت الله

سید محمد روحانی<sup>۴</sup>، شهید سید محمد  
باقر صدر (دو دوره کامل)، آیت الله سید  
علی سیستانی و آیت الله شیخ حسین  
وحید خراسانی (دو دوره) در درس اصول  
ایشان شرکت کرده‌اند.

در یک جمله جایگاه اصولی ایشان را از  
اساتید و شاگردانشان و حجم

---

<sup>۴</sup> - درباره ایشان در یادداشتی که در معرفی کتاب  
ارزشمند "منتقى الأصول" نوشتم اندکی سخن گفتم.  
این یادداشت در آینده منتشر خواهد شد.

کارنامک (رزومه) اصولی می‌توان درک کرد.

**نکته دوم:** ایشان از جمله معدود اصولیانی هستند که موفق شدند شش دوره کامل دانش اصول-در ساختار امروزی آن- را از اول تا آخر در مقطع خارج به تفصیل<sup>۵</sup> تدریس کنند و دوره

---

<sup>۵</sup> - این قید به این جهت است که در سالهای اخیر برخی از معاصران با برگزاری دروسی فشرده و مرورگونه، مدعی تدریس چندین دوره درس خارج اصول هستند و این درحالی است که تنها به تدریس

هفتم را هم تقریبا یک پنجم تدریس  
نموده و سپس به جهت اشتغالات  
مرجعیت، تدریس اصول را برای همیشه  
رها کردند.<sup>۶</sup> این موفقیت با مقایسه با هم  
طبقه‌های آیت الله خوئی روشن می‌شود

---

سر فصلها و کلیات پرداخته و به ذکر نظر خود و  
احیانا یکی دو نفر از اصولیان بسنده نموده‌اند.

۶ - « و ألقى محاضراتی فی الأصول (بحث الخارج)  
ست دورات کاملات، أما السابعة فقد حال تراکم  
أشغال المرجعية دون إتمامها، فتخلت عنها فی مبحث  
الضد.»: معجم رجال الحدیث، ج ۲۳، ص ۲۲.

و حکایت از جایگاه بلند ایشان در دانش  
اصول دارد. محقق خوئی یکی از  
تأثیرگذارترین اصولیان معاصر است و  
آراء و افکار اصولیش در تقریرات دروس  
شاگردان برجسته او در حوزه علمیه  
نجف و کربلا و قم و مشهد و اصفهان و  
تهران انعکاس پیدا کرده است.

**نکته سوم:** از دوره اول تدریس اصول  
ایشان ظاهراً تقریری وجود ندارد. آیت  
الله بهجت و شیخ محمد حسین مرندی  
مؤسس درس خارج اصول آیت الله

خوئی بودند. از آقای بهجت نقل شده که: «آن درس هفت سال طول کشید. اغلب دو نفری بودیم و گاهی هم یک نفری می‌شد. چه من یک نفری می‌شدم و چه رفیقم یک نفری می‌شد.»<sup>۷</sup> محقق روحانی در اواخر همین دوره اول-در اواسط استصحاب- به این درس ملحق شده است<sup>۸</sup> و سپس رفته رفته و از دوره بعد درس آیت الله خوئی شلوغ می‌شود.

---

<sup>۷</sup> - شمع همیشه فروزان، ص ۳۱۰.

<sup>۸</sup> - همان، ص ۳۱۲.

البته آیت الله بهجت مطالب این درس را نوشته است ولی تاکنون چاپ نشده و ظاهراً بخشی از آن را به کسی داده بودند که مفقود شده است.<sup>۹</sup>

اگر تدریس هر دوره اصول محقق خوئی حدود شش سال طول کشیده باشد - چنانکه مشهور است و با قرائن هم سازگاری دارد - آغاز تدریس خارج اصول ایشان سال ۱۳۵۷ و اتمام دوره اول سال ۱۳۶۳ بوده است و قهراً اتمام دوره ششم

---

<sup>۹</sup> - شمع همیشه فروزان، ص ۳۱۱.

حدود ۱۳۹۳ قمری است و اگر دو سال هم در دوره هفتم تدریس کرده باشند حدود ۱۳۹۵ قمری باید پایان تاریخ تدریس آیت الله خوئی باشد.

## آثار اصولی:

### ۱- اجود التقريرات و تعليقات

آن: این اثر ارزشمند تقریرات آخرین دوره خارج اصول استاد برجسته نجف مرحوم آیت الله العظمی میرزا محمد حسین نائینی است که به قلم شاگرد

برجسته ایشان مرحوم محقق  
خوئی نگاشته شده و نخستین  
بار در زمان حیات آقای نائینی  
و به تدریج در دو جلد در لبنان  
منتشر شده است. مرحوم شیخ  
آقا بزرگ در معرفی این اثر می  
نویسد: «أجود التقريرات: فی  
أصول الفقه للعلامة المعاصر  
السید أبی القاسم ابن العلامة  
السید علی أكبر الخوئی النجفی،  
هو آخر تقريرات بحث أستاذہ  
آیة الله میرزا محمد حسین

النائى النجفى طاب ثراه و قد  
طبع جزئه الأول فى صيدا فى  
سنة ١٣٤٨، و طبع الجزء الثانى  
ففىها أيضا، سنة ١٣٥٤. «<sup>١٠</sup> اين  
كتاب در آخرين چاپ كه با  
تحقيق خوب مؤسسه صاحب  
الأمر قم صورت گرفته، در چهار  
مجلد چاپ شده است. آقای  
خوئى پس از رحلت استاد،

---

<sup>١٠</sup> - الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ١، ص ٢٧٨.

تصمیم می‌گیرند تعلیقاتی بر  
آن بنگارند و برخی از نظرات و  
انتقادات خود را در پاورقی  
اضافه کنند. این تعلیقات تنها بر  
بخش الفاظ اجود التقریرات-  
جلد اول و دوم از چاپ چهار  
جلدی اخیر- نگاشته شده و  
شامل مباحث امارات و اصول  
عملیه نمی‌شود.

درباره انتساب مطالب اجود التقریرات به  
دروس محقق نائینی تشکیکی شده

است<sup>۱۱</sup> که به جهت اهمیت موضوع، نگارنده در یادداشتی مستقل به آن پرداخته است.

تاریخ اتمام کتاب سال ۱۳۵۲ قمری -  
سه سال پیش از رحلت محقق نائینی -  
است. و آقای نائینی بر جلد دوم آن در  
سال ۱۳۵۱ تقریظی نوشته و از آقای  
خوئی تمجید کرده‌اند.

---

<sup>۱۱</sup> - شمع همیشه فروزان، ص ۳۰۶.

محقق خوئی در پایان اجود التقريرات

چنین می نویسد:

« إلى هنا (انتهی) بحث حضرة شیخنا  
الأستاذ العلامة أدام اللّٰه ظلّه فی هذه  
الدورة التي نسبتها إلى ما تقدمها من  
دورات بحثه نسبة الشمس إلى غيرها من  
الكواكب المضيئة و كم عدل فیها عما  
كان بانیا علیه سابقا و قد بقيت أبحاث  
طفيفة لم يعتد بها و لعل إنظاره  
المقدسة فیها تظهر مما أفاد فی ضمن  
المباحث السابقة- و قد تمت هذه الدورة  
فی شهر رجب من شهور سنة ألف و

ثلاثمائة و اثنین و خمسين بعد الهجرة  
النبوية على مهاجرها آلاف التحية و  
السلام و الحمد لله أولاً و آخراً»<sup>۱۲</sup>

از این کتاب که بگذریم، باقی آثار اصولی  
آیت الله خوئی تقریراتی است که  
شاگردان از دروس ایشان نوشته‌اند که به  
معرفی معروفترین آنها می‌پردازیم:

## ۲- محاضرات فی اصول الفقه:

این کتاب در گذشته در پنج  
جلد و در موسوعه آیت الله

---

<sup>۱۲</sup> - اجود التقریرات، ج ۴، ص ۳۰۸.

خوئی در چهار جلد به قلم  
مرجع عالیقدر حضرت آیت الله  
فیاض نوشته شده است و تاریخ  
اتمام ندارد. این مجموعه به  
مباحث مقدماتی و الفاظ علم  
اصول اختصاص دارد و دارای  
وضوح و رسائی ممتازی است.  
محقق خوئی تقریظ خوبی بر  
آن نوشته‌اند و مقرر محترم را به  
"علامه مدقق فاضل" توصیف  
کرده است. تاریخ تقریظ ۱۳۸۲  
قمری است.

۳- مصباح الأصول: به قلم مرحوم

آیت الله سید محمد سرور واعظ

بهسودی در دو جلد [جلد ۴۶-

۴۷ در موسوعه آیت الله خوئی]

نوشته شده است و شامل

مباحث امارات و اصول عملیه و

تعارض ادله و اجتهاد و تقلید

می شود. تاریخ اتمام این دوره

۱۳۷۵ قمری بوده است.<sup>۱۳</sup> این

---

<sup>۱۳</sup> - مصباح الأصول، ج ۲ [۴۷]، ص ۶۵۹.

تاریخ مربوط به اتمام دوره سوم  
خارج اصول آقای خوئی است.

محقق خوئی تقریظی در ابتدای آن  
نوشته‌اند که تاریخ آن ۱۳۸۶ قمری  
است. شهرت مصباح الأصول برای  
مباحث امارات و اصول عملیه آن  
است و از همین رو جلد اول آن که  
به مباحث الفاظ اختصاص دارد، با  
تأخیری چند ساله در سال ۱۴۲۲  
توسط انتشارات داوری قم منتشر  
شده و این مجموعه سه جلدی

تکمیل شده است. با مقایسه یک  
جلد الفاظ مصباح با چهار جلد  
محاضرات روشن می‌شود که مطالب  
مصباح مقداری به اختصار ثبت شده  
است.

این دو تقریر مشهورترین و پر مراجعه  
ترین تقریرات اصولی محقق خوئی  
هستند و در موسوعه آثار  
ایشان: "موسوعه الإمام الخوئی" قرار  
گرفته است.

## ۴- دراسات فی علم الاصول: به

قلم سید علی هاشمی  
شاهرودی که در چهار جلد  
منتشر شده است. تاریخ انتهای  
این دوره ۱۳۷۵ قمری است و  
مقرر تصریح کرده که سومین  
دوره اصول آقای خوئی است.<sup>۱۴</sup>  
دراسات به جهت چاپ به  
موقعش معروفترین تقریرات  
محقق خوئی پیش از رواج

---

<sup>۱۴</sup> - دراسات فی علم الاصول، ج ۴، ص ۴۴۴.

محاضرات و مصباح الاصول بوده  
است.

## ۵- الهدایة فی الأصول: به قلم

مرحوم آیت الله شیخ حسن  
صافی اصفهانی که در چهار جلد  
در سال ۱۴۱۷ توسط مؤسسه  
صاحب الأمر (ع) منتشر شده  
است. این اثر در سال ۱۳۶۹  
قمری به اتمام رسیده است<sup>۱۵</sup> و  
همانطور که در مقدمه تحقیق

---

۱۵ - الهدایة فی الأصول، ج ۴، ص ۳۹۳.

کتاب هم تصریح شده<sup>۱۶</sup> مربوط  
به دوره دوم اصول آقای خوئی  
است.

## ۶- غایه المأمول من علم

**الأصول:** به قلم شهید شیخ

محمد تقی جواهری که در

سال ۱۴۲۸ قمری توسط مجمع

الفکر الإسلامی در دو جلد

منتشر شده است. مقرر در پایان

آن ذکر کرده است که این

---

<sup>۱۶</sup> - الهدایة فی اصول الفقه، ج ۱، ص ۱۵.

کتاب حاصل دو دوره اصول  
آقای خوئی است و مطالب دوره  
دوم را با دوره اول مطابقت داده  
[و تکمیل کرده] است: «قد وقع  
الفراغ من هذه الرسالة ليلة  
الاثنين المصادف ٢٦ شهر ذي  
الحجّة الحرام من شهور سنة  
الألف و الثلاثمائة و التاسعة و  
الستين من هجرة النبيّ محمّد  
صلّى الله عليه و آله، و الحمد  
لله كما هو أهله. و قد انتهى  
استاذنا من دورته الثانية التي

حضرناها و طابقناها بدورته  
الاولى الّتی حضرناها و کتبناها  
کما هی ماثلة للناظر فی لیلة  
الثلاثاء المصادف ۱۷ شهر  
جمادی الثانیة ۱۳۷۵ هـ «محمد  
تقی الجواهری»<sup>۱۷</sup>

لکن همانطور که از تاریخ ثبت شده  
روشن است این دو دوره که مرحوم  
جواهری شرکت کرده است مربوط به

---

<sup>۱۷</sup> - غاية المأمول، ج ۲، ص ۸۲۲.

دوره دوم و سوم خارج اصول آقای خوئی  
است.

## ۷- البیان المسئول فی تقریرات

**الأصول:** به قلم آیت الله حاج

میرزا ابوالفضل نجفی خوانساری

که در سال ۱۳۹۶ توسط

انتشارات انصاریان قم و با

تصحیح آقای شیخ احمد

خوانساری فرزند مقرر در دو

جلد منتشر شده است. تاریخ

اتمام این دوره ۱۳۶۹ قمری

مرقوم شده است.<sup>۱۸</sup> این کتاب هم مربوط به دوره دوم اصول آقای خوئی است.

## ۸- **تقریرات درس خارج اصول**

**الفقه:** به قلم آقای دکتر ابوالقاسم گرجی که در سه جلد توسط انتشارات دانشگاه تهران و با تحقیق و همت آقای دکتر منصور پهلوان پس از رحلت مرحوم گرجی منتشر شده

---

<sup>۱۸</sup> - البیان المسؤل، ج ۲، ص ۶۰۶.

است. این تقریر همانند مورد  
قبل ظاهراً به دوره دوم اصول  
آقای خوئی مربوط بوده و  
قدیمی است.

## ۹- تقریرات فی علم اصول

**الفقه:** به قلم شهید سید محمد  
صدر که در ۱۲ جلد منتشر  
شده است و مربوط به دوره  
ششم اصول محقق خوئی است.  
این اثر از این جهت که متأخر  
می‌باشد در موارد تعارض بر

همه تقریرات پیشین مقدم  
است. این اثر پس از شهادت  
ایشان توسط هیئۀ تراث الشہید  
الصدر منتشر شدہ است.

## ۱۰- مصابیح الأصول: اثر

شہید سید علاء الدین بحر  
العلوم کہ چہار جلد است. یک  
جلد آن در زمان نویسندہ و سہ  
جلد آن پس از شہادت ایشان و  
با ہمت و تحقیق مرحوم سید  
محمد علی بحر العلوم توسط  
انتشارات دار الزہراء بیروت

منتشر شده است. این تقریر  
ملفّق از دو دوره درسی است و  
بخشی از آن چک نویس و  
بخشی پاک نویس شده است.

اینها مهمترین تقریرات اصول درس  
محقق خوئی است که به صورت کامل  
نوشته و منتشر شده است و البته برخی  
از علما هم قسمتی از دروس ایشان را  
چاپ کرده‌اند مانند:

۱- مرحوم آیت الله سید محمد  
مهدی خلخالی که اصول فقه

الشيعة را نوشتند. این اثر که تا کنون شش جلد آن منتشر شده است اگر به صورت کامل و در زمان خودش منتشر می‌شد می‌توانست یکی از مهمترین منابع برای دیدن آراء محقق خوئی باشد.

۲- مرحوم آیت الله سید ابو القاسم کوکبی که مبانی الأصول را نوشتند. ابتدا در مطبعة الآداب در نجف منتشر شده است. نگارنده از این مجموعه جلد اول

و چهارم را دیده است و جلد  
دوم و سوم منتشر نشده است.

۳- مرحوم شیخ فخرالدین زنجانی  
که جواهر الأصول را نوشته و  
یک جلد آن (تعادل و تراجیح و  
اجتهاد و تقلید) منتشر شده  
است.

۴- مرحوم شیخ غلامرضا عرفانیان  
که الرأى السدید فی الإجتهد و  
التقلید را نوشته است و آن را با  
تقریظ آقای خوئی و مقدمه

مرحوم آیت الله آصفی منتشر  
کرده است.

فهرست و معرفی تقاریری که ناقص  
است یا ناقص چاپ شده، مجال دیگری  
می‌طلبد و البته به جهت ناقص بودن  
هیچ کدام از این کتب، جایگاه خودش را  
در حوزه اصول پژوهی پیدا نکرده است.

### **پیشنهاداتی برای تحقیق**

خود آیت الله خوئی در ترجمه خودشان  
تصریح کرده‌اند که تمام دوره ششم

اصول روی نوار صوتی ضبط شده  
است.<sup>۱۹</sup> آیا این صوتها وجود دارد و آیا  
پیاده شده است یا خیر؟

یکی از پژوهشهای اصولی، مقایسه  
تقریرات اصولی محقق خوئی با هم و  
استخراج تفاوتهای نظرات اصولی ایشان  
در دوره‌های مختلف است.

---

<sup>۱۹</sup> - معجم رجال الحدیث، ج ۲۳، ص ۲۲.

کار دیگر میزان تأثیر ایشان از اساتید خود به ویژه محقق نائینی است که لازم است درباره آن مقالاتی نوشته شود.

گام دیگر اینکه میزان اثر گذاری اصولی ایشان بر کتابهای شاگردان و بلکه نسل بعد خود-چون ایشان روی اصولیان قم نیز اثر گذاشته است- و میزان حضورشان در آثار اصولی معاصر است.

تحقیق دیگری که لازم است تجمیع و بررسی اشکالات اصولی شهید صدر به محقق خوئی و دفاعیاتی است که آیه الله

فياض از استادشان در موسوعه مبسوط  
"المباحث الأصولية" عرضه کرده است.  
در این زمینه هم جای کار و نگارش  
مقالات متعدد وجود دارد.

**و الحمد لله رب العالمين**